

Aleš Gabrič

UDK 821.163.6.09"1940/1945"

Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani

Umetnost in politika v partizanski Beli krajini

Literarni aktivizem, utilitarnost in cenzura so večna vprašanja v odnosih med umetnostjo in politiko, ki se v takšni ali drugačni obliki vedno znova pojavljajo v vseh družbenih sistemih in pred katerimi niso imune niti najbolj demokratične države. Politiki si ne znajo predstavljati, da se ne bi vtikavali v vse pore družbenega življenja, tudi v tiste, na katere se sploh ne spoznajo. Umetniki pa se čutijo poklicane, da odgovarjajo na vsa aktualna vprašanja današnjega dne. Srečevanja dveh pogosto zelo nasprotujočih si pogledov na ista vprašanja so včasih zelo boleča, drugič zopet bolj strpna. Običajno pa so bolj zaostrena v politično prelomnih časih, ko si politika v imenu zagotavljanja enotnega delovanja vseh družbenih sil lasti pravico odločati tudi o smeri umetniškega delovanja.

Za literarni aktivizem lahko trdimo, da na Slovenskem med 2. svetovno vojno ni zajel literature tako močno kot v prvih povojnih letih. Prevlada aktualizma je bila med vojno bolj posledica močnih vtisov, ki jih je ljudem zapuščala največja svetovna morija, kot pa zunanjih vplivov. K omejevanju aktivizma so najbolj pripomogli umetniki v partizanskih vrstah, združeni v Slovenskem umetniškem klubu, ki je bil ustanovljen 3. septembra 1944 v Semiču. Tu je bil 4. januarja 1944 tudi kongres kulturnih delavcev v OF, tako da je bil Semič kar pomembno kulturno središče partizanske Bele krajine.

Na ustanovnem zboru Slovenskega umetniške kluba¹ (SUK) je bil za predsednika društva, v katerem so bili zbrani partizanski umetniki, izbran slikar Božidar Jakac, odbornik za književnost v vodstvu društva pa je postal Ivan Potrč. Mile Klopčič je bil izbran za urednika revije Naša beseda, ki naj bi jo izdajalo društvo, a do tega ni prišlo in je bilo gradivo, zbrano za revijo, večinoma objavljeno šele po osvoboditvi v Slovenskem zborniku 1945. Že pri volitvah društva je prišlo do »političnih« zapletov, saj sta bila za vodilna moža izbrana France Bevk in Josip Vidmar, oba visoka funkcionarja Osvobodilne fronte. Toda po tej izbiri je protestiral Filip Kumbatovič, ravnatelj SNG na osvobojenem ozemlju, in dejal: »Če je ta klub res klub svobodnih umetnikov, bi bilo boljše, če bi njegovi funkcionarji ne bili sočasno funkcionarji IO OF ali SNOS.« Na ponovljenih volitvah so nato izbrali že omenjeno vodstvo, v katerem ni bilo višjih političnih osebnosti.²

Prav SUK oziroma njegovi člani so bili tisti, ki so z vodilnimi politiki odkrito spregovorili o tendencioznosti v umetnosti, o pozivih k aktivizmu in o partizanski brezi, ki ni bila nič drugega kot kratko vojno dejanje obsežnejše igre, imenovane spor na književni levici. Društvo je odločilno poseglo v razprave o teh vprašanjih na širših sestankih, ki so se jih udeležili tudi vodilni politiki Osvobodilne fronte. Poleg umetnikov, ki jih v študiji Slovensko pesništvo upora omenja Boris Paternu³ (Božidarja Jakca, Mateja Bora, Filipa Kalana, Josipa Vidmarja, Franceta Miheliča,

¹ Aleš Gabrič (1989). Slovenski umetniški klub. Zgodovinski časopis, 43, št. 1, str. 97-106.

² Arhiv Republike Slovenije (ARS), Dislocirana enota I (DE I), fond SNOS, fasc. SUK — 14068, Zapisnik ustanovnega občnega zbora.

³ Slovensko pesništvo upora 1941-1945 (1997). Novo mesto, str. 10.

Mileta Klopčiča), je potrebno kot zelo zgovornega in bojevitega v prepričevanju politikov, da se je treba postaviti po robu uveljavljanju nesmiselnih idej zagovornikov partizanske breze, omeniti zlasti še Boža Voduška. V nekoliko nehvaležni vlogi je bil pri tem Josip Vidmar, saj je bil po eni strani svobodomiseln literarni kritik, po drugi pa predsednik Izvršnega odbora OF, torej visoka politična osebnost. In na prvem članskem sestanku SUK, 14. oktobra 1944 v Črnomlju, je moral kolegom odgovarjati predvsem Vidmar, saj Borisa Kidriča, kljub temu da so ga pričakovali, na sejo ni bilo.

Vidmar je v uvodnih besedah dejal, da »OF sicer lahko izrazi svojo željo. OF ima tudi pravico, da pričakuje od umetnikov, da se bodo dotikali in črpali iz današnjega dogajanja. Vendar pa OF ve, da je umetnost večna, da je brezčasna, toda kljub temu lahko upošteva naš čas.« Ker zna pravi umetnik vedno odgovarjati izzivom časa, je nadaljeval Vidmar, mora biti umetnik in z njo umetnost prisotna tudi v velikem dogajanju, ki so ga doživljali v vojnih letih, to pa še ne pomeni nujno tudi utilitarnosti: »Slišal sem govoriti tudi o narodno-osvobodilni brezi. Če hoče biti breza umetnost, mora biti pod njo partizanski rekvizit. To je zame burka, to je zame farsa. S tem pa še nočem reči, da bi se ne dalo narisati breze, ki bi globljemu opazovalcu ne posredovala današnjih dni.« Sama vsebina torej še ni dovolj, da bi o nekom govorili kot o »narodno-osvobodilnem umetniku«, je poudaril Vidmar, saj brez talenta in umetniške žilice pač ni možno ustvarjati umetnin. Zavrnil je tudi poziv o umetnosti za ljudstvo, saj so ga pogosto uporabljati kot zahtevo za zniževanje umetniške vrednosti.⁴

V razpravi je bil zlasti provokativen Božo Vodušek, ki je hotel vedeti, ali je društvo podrejeno oblastnim organom, torej odseku za prosveto Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta. Po odgovoru, da je društvo povsem samostojno in da ni vezano na politične in oblastne forume, pa je predlagal, da je treba izbrati novega urednika društvene revije: »Zdi se mi napačno, da bi bil Mile Klopčič urednik revije in to zato, ker je v državni funkciji. Zato predlagam, naj se izbere drug urednik.« Na pripombe sogovornikov, kakšne bi bile lahko napačne tendence oblasti do umetnosti, je Vodušek odkrito povedal: »Krivdo nosijo tisti, ki umetnost dirigirajo. Osnovna napaka je, da se je delalo drugače, kakor je tov. Vidmar povedal. Vprašanje pa je celo, če je dobro umetnost pozivati k aktualnosti. Nočem pa seveda umetnosti pozivati v oblake. Vsaka doba postavlja svoje probleme. Take besede, ki so bile pred 20 dnevi nujne, danes že niso več. Od strani tistih, ki so zaradi narodno-osvobodilnih zaslug postavljeni na odgovorna mesta, so zahtevali aktualnosti. Propaganda, to je bilo jedro. (...) Treba je dati ljudem možnosti, da ne pišejo samo za propagando. Če bi to možnost dali, bi zdaj že prišla prava umetnost. Življenjski, pravi umetnosti moramo dati prostora. To se pravi dati možnost za nepropagandno umetnost. Taka možnost, da bo rodila veliko umetnost in ki bo zaradi svoje resnične umetnosti tudi propaganda.«⁵

Na Voduškove kritike sta se odzvala Josip Vidmar in Mile Klopčič. Vidmar je poudaril, da se strinja z Voduškovimi »postulati svobodne umetnosti«, da pa vendarle ni moč trditi, da današnja doba ne more dajati visokih umetniških del zaradi aktualnosti in je za pesmi Otona Župančiča iz leta 1941 dejal, da »so pesmi naše borbe, našega časa in vendarle ne bo nihče trdil, da ne bi bile na višini, da bi bile slabše kakor so bile njegove prejšnje pesmi.« Klopčič pa je pripomnil, da je treba ločiti dela, ki jih je urejal po naročilu glavnega štaba, torej vojske, od del, ki naj bi jih izdajalo kulturniško društvo, ob tem pa je še dodal: »Mislim, da je to prvo zborovanje na osvobojenem ozemlju, ki v našem življenju ne kaže enotnosti.« Seveda je na to takoj reagiral Vodušek, ki je dejal, da gre za napačen očitek, kajti »ni fingirane enotnosti in — molčati. Odpreti je treba usta. Predlagam, da govorimo odkritosrčno. Prav molčanje je naša bistvena napaka.« Po teh besedah je Vidmar pozdravil »energično voljo, priti do skupnosti in enotnosti.« Razprava je torej krenila v smer odprtega pogovora, ki ga je spodbudila Voduškova neposrednost in zahteva po odkritem pogovoru. Na pripombe, da je lahko tudi aktualna umetnost prava umetnina, je Vodušek odgovoril: »Saj tukaj je

⁴ ARS, DE I, SUK — 14070, Zapisnik I. članskega sestanka, 14. 10. 1944 v Črnomlju.

⁵ Prav tam.

psihološki motor. Poziv k aktualnosti je pravilen, toda nepotreben. Prav bojazen, da ne bi bil aktuelen, je ovirala umetnika.«⁶

Odperta razprava o aktualnosti in partizanski brezi se je nadaljevala tudi na drugem članskem sestanku SUK, 8. novembra 1944 v Črnomlju, ki sta se ga od politikov udeležila Boris Kidrič in Aleš Bebler. Uvodno besedo je imel tokrat Kidrič, ki je precej odkrito poudaril, da je eden od temeljnih vzrokov, zakaj je do omenjenih polemik sploh prišlo, dejstvo, da »posamezniki med političnimi ljudmi niso dovolj razgledani v umetnosti«. Zatem je pojasnil svoje poglede na umetnost, ki so bili manj ostri kot pri ortodoksnih marksistih, a še vseeno niso zadovoljevali zahtev umetnikov po nepolitičnem ocenjevanju kulture. Kidrič je menil, da je nesmiselno postavljati vprašanja tendence in umetnosti, kajti »če si umetnik, si obenem tudi tendenciozen«. Zlasti pa je poudaril, da si ne more misliti, da čustven človek, kar umetnik vsekakor mora biti, ne bi opisoval tako prelomnega časa, ki prinaša toliko sprememb: »Umetnost se ne da dekretirati s strani NO breze in se je ne da dekretirati niti z absolutne umetnosti. In tako sodim, da je ta debata nepotrebna. (...) Zahtevamo od umetnika, da se te borbe udeležuje, zahtevamo, da se na izkušnjah te borbe uči in v umetnosti daje izraz te borbe. Če pa tega ne bi znali izraziti, ne samo, da ta umetnost ni sodobna, temveč sploh umetnost ni.«⁷

Kidričeve besede so naletele na dokaj ugoden odmev, saj je predsednik društva Božidar Jakac poudaril, da se stališča pokrivajo »s tem, kar mi hočemo«, saj je do polemike prišlo »zaradi tega, ker gotovim elementom abeceda umetnosti ni jasna«. Dodal je še, da ni nujno, da bo ta prelomni čas našel takoj ustrezen odsev v umetnosti in da bo mogoče treba na prave umetnine še počakati. S tem se je strinjal tudi Vidmar, ki je dejal, da je prva naloga umetnikov ustvarjati, da pa ni povsem nujno, da morajo dela govoriti le o sedanjem času in da na posamezne plati umetnosti politični dogodki vplivajo bolj, na druge manj, konec koncev pa tudi »naše narodno osvobodilno življenje naplavlja in prinaša s sabo marsikaj slabega, nevažnega.« S tem se Kidrič ni najbolj strinjal, saj je v političnem ocenjevanju dejal, da bi morali umetniki ocenjevati predvsem pozitivne plati borbe: »Pravi umetnik se bo torej samo očetovsko nasmehnil. Majhen človek pa bo to napihoval. In zato je škodljiv in koristi sovražniku.«⁸

V razpravo se je nato vključil še Božo Vodušek, ki je ponovil, da so pozivi k aktualnosti nepravilni, saj so umetniki v partizanskih vrstah že s svojim delom dokazovali, kako doživljajo prelomni čas. Pridružil se je tudi Vidmarjevimi pripombam: »Vzemi ljubezensko liriko. To je področje, kjer bi se posledice narodno osvobodilne borbe samo posredno kazale. Drugi primer je krajinar. In kljub temu je to umetnost in sicer lahko dobra umetnost.« Kidrič se je s tem strinjal, a dodal, da bi bilo kljub temu »jalo, če bi bila samo lirika in breze«. Vodušek je temu dodal: »Vse kaže, da gre vse v pravo smer«, s čimer je pokazal zadovoljstvo, ker jim je politik z vrha povedal, da jih ne mislijo več posiljevati na način, kot ga je ubral vojaški vrh. Kljub temu je Kidrič dodal, da ne bi bilo nič narobe, če bi več pozornosti posvetili »politični vzgoji umetnika«, a se je takoj oglasil Vidmar in dodal: »In umetniški vzgoji politikov.« Na to pripombo je Kidrič bolj kislo odgovoril: »To bo težje.«⁹

Odkrit pogovor med umetniki in politiki je pojasnil nekatera odprta vprašanja, razlike pa so le še ostale. Politiki so pač politiki in večino stvari, tudi umetnost, ocenjujejo skozi politična očala. Toda eni imajo manjšo dioptrijo, drugi pa precej večjo, ki je pogosto precejšnja ovira za bolj trezno presojanje položaja. Ob moči argumentov in v želji, da ne bi prišlo do razhajanj s kulturnimi delavci v OF, so komunistični ideologi popustili, toda nekatere zabeleške, ki so nastale v zaprtih partijskih krogih, pričajo, da poraz partizanske breze še ni bil hkrati tudi dokončni poraz utilitarnih

⁶ Prav tam.

⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Dislocirana enota I (DE I), fond SNOS, fasc. 47, SUK — 14070, Zapisnik II. članskega sestanka, 8. 11. 1944.

⁸ Prav tam.

⁹ Prav tam.

tendenc v sporu na književni levici in da je bilo moč pričakovati še nadaljevanje te nikoli izpete pesmi. Aleš Bebler je odločilno posegel v polemiko okoli partizanske breze s člankom Nekaj misli o umetnosti, ki ga je sredi polemik 4. novembra 1944 objavilo partijsko glasilo Ljudska pravica. V njem je poudaril, da je »kot nebo od zemlje ... daleč od bedaste teorije o 'narodno osvobodilni brezi'«. ¹⁰

Da pa je šlo pri Kidričevih besedah bolj za politično taktiziranje kot pa za dolgoročnejši kulturnopolitični princip, nam kažejo zabeleške Filipa Kumbatoviča Kalana s partijske konference kulturnih delavcev 25. januarja 1944. Kidrič je v referatu kulturnikom komunistom kritiziral dejstvo, da se »še niso dvignili na politični nivo političnega aktivista«, svetoval jim je študij marksizma in leninizma, ob koncu po so si začrtali zelo utilitarna načela, da »kakor je Partija izpeljala politično borbo, tako mora zgraditi tudi umetnost«. Pri tem so se dotaknili tudi ožje umetniške problematike: »Nov tip umetnika mora biti nov človek — komunist v vsem svojem življenju: proč z anarhizmom in staro 'umetniško navlako'«. ¹¹

Bolj kot klasični cenzuri so bili literati in umetniki v narodnoosvobodilnem boju podvrženi avtocenzuri, ki v tako zaostrenih razmerah, kot je bila najbolj krvava vojna v zgodovini človeštva, ni bila plod zunanjih pritiskov, temveč lastnega videnja ostrih nasprotij, ostrih meja in potez na robu človečnosti, ki so potrebna za preživetje grozot. Vsaj v poeziji na pravi cenzurni poseg med pregledovanjem arhivskih virov nisem našel. Našel pa sem na primer cenzuriranje gledaliških agitk, za katere je tako in tako značilno, da nastajajo bolj kot politično-propagandno, kakor pa umetniško delo.

Med ostalimi je politično ocenjeval agitke, ki jih je uprizarjalo Slovensko narodno gledališče (SNG) na osvobojenem ozemlju tudi Boris Kidrič. Gledališče je, po trditvah direktorja gledališča Filipa Kumbatoviča Kalana, igralo »popravljen« verzije agitk. ¹² Kidrič je ocenil tudi enodejanko Mateja Bora Ječa se je odprla. Ta je igro napisal ob italijanski kapitulaciji in je smešila tudi Italijane, SNG pa jo je prvič in hkrati zadnjič uprizorilo šele pol leta po kapitulaciji, aprila 1944. Kidrič je pred tem 31. marca 1944 naročil vodstvu gledališča, da je treba »nekoliko bolj poudariti aktivnost italijanskih množic ob kapitulaciji v tem smislu, da je ta kapitulaciji pripomogla«, s tem pa seveda zahteval poseg v avtorjevo delo. Bor je pač ocenil Italijane kot enega od slovenskih okupatorjev iz leta 1941, za politika (cenzorja), ki se podreja trenutni politični situaciji, pa so bili spomladi 1944 Italijani vsaj deloma tudi že zavezniki proti nemškemu nacizmu. ¹³

Ko je nekaj mesecev kasneje poslal Bor vodstvu gledališča v oceno še Raztrgance, se je ponorčeval tudi iz cenzure in zapisal: »Sekašva, vsaj upam, v njej ni, tudi Italijanov ne smešim, kar je danes greh. Pač pa smešim Nemce in samo upam, da ne postanejo pred vpriporitvijo naši zavezniki.« ¹⁴

Bolj kot s klasičnim cenzuriranjem je imela politika prste vmes pri »delitvi« pesnikov na »zaželen« in »nezaželen«. Zato je lahko tudi uvrstitev tega ali onega med »zaledno pesništvo« sila sporno, saj je imelo do nekaterih vodstvo osvobodilnega gibanja neprijazen odnos, kar se je še posebej izrazito pokazalo po koncu vojne. Toda to da so prišle nekatere zamere na dan že med vojno, nam nazorno kaže tudi sledeča navedba v dopisu SNG o izboru gradiva za javne prireditve: »Gradnikovih pesmi tudi nimamo — doslej jih tudi nismo nikjer uporabljali na prireditvah, čeprav je Gradnik eden naših največjih pesnikov, vendar si nismo bili docela na jasnem o njegovem odnosu do OF in smo iz previdnosti opustili vsako publikacijo njegovih del.« ¹⁵ Žal se podoben odnos do

¹⁰ ARS, Dislocirana enota II, Tisk NOB, L 3, Ljudska pravica, 4. 11. 1944.

¹¹ Dokumentacija Akademije za gledališče, radio, film in televizijo (D AGRFT), št. 302, Beleške Filipa Kumbatoviča Kalana.

¹² Izjava Filipa Kumbatoviča Kalana avtorju, 18. 12. 1987.

¹³ D AGRFT, št. 191, Pismo Borisa Kidriča Filipu Kumbatoviču, 31. 3. 1944.

¹⁴ D AGRFT, št. 84, Pismo Mateja Bora Filipu Kumbatoviču.

¹⁵ D AGRFT, št. 334/1, Dopis SNG propagandnemu poverjeniku štaba I. bataljona B. O., 13. 5. 1944.

Aleš Gabrič

UDK 821.163.6.09"1940/1945"

SUMMARY

ART AND POLITICS IN THE PARTISAN-ERA BELA KRAJINA

The paper discusses literary activism and censorship in the Partisan-controlled region of Bela krajina during World War II. Attempts to bridle negative sides of the activism came from artists among Partisans, who launched polemical debates regarding bias in art, calls for activism and the partisan birch, arguing that the very number of artists who had joined the Partisan movement proved how they viewed war and the political reality. Open discussions between artists and politicians cleared up a number of questions, but differences remained and even intensified after the war.

During the war, artists were not constrained so much by censorship as by self-censorship, which is in a conflicting political situation usually a product of one's personal understanding of the sharp contrasts and actions bordering on inhumanity. Official censorship existed only for agitprop theatre plays, which were in general pieces of propaganda rather than works of art. Rather than by

using censorship, political powers exerted their influence by dividing artists into more and less wanted, or even unwanted and unofficially banned. In this categorisation, the main criteria were not artistic but political. If we want to look for a censor who controlled Partisan writers during the war, we should search at the other Slovene political pole.

Censorship and other interventions by influential politicians in art were during the war less common than either before or after it. In a way it is surprising that in a serious political situation, such as World War II was in Slovenia, political interventions in art were not more widespread. However, there does not seem to have been a real need for that, as the influence of war and political divisions on artists was strongly reflected in their works anyway, so any call for engaged and propagandistic literature was superfluous.